

”חלוצים תעברו לפני אחיכם”*

זכויות קנייניות ותכנוניות בנחל האסי והמלצות לקידום בעיית שמירת סביבת הנחלים

מאת

טליה יודקובסקי • רונית לוי-שנור**

המחלוקת הנוכחית על הגישה לנחל האסי (נחל עמל), אשר הקיבוץ ניר דוד בנוי סביבו מחייבת מענה לשאלות קונקרטיות על ההיבטים הקנייניים והתכנוניים של המקרה. עיון בעובדות הרלוונטיות מעלה, כי לעת הזו אין כל זכות חוקית למנוע מהציבור גישה לנחל ולגדותיו, אך פרשת נחל האסי תובעת גם התייחסות לסוגיות עקרוניות וחשובות לגבי היחס לנחלים ולמקורות מים אחרים, הטעון שינוי תפיסה של ממש כפי שיוצע כאן, תוך זיהוי צעדים חקיקתיים ואופרטיביים בהם יש לנקוט.

א. רקע לפרשת ”נחל האסי”

מימיי נחל עמל, הידוע גם כ”נחל האסי”, נובעים משלושה מעיינות שונים - עין עמל, עין שוקק ועין מודע, ונשפכים לערוץ הנחל המרכזי הזורם לאורכו של קיבוץ ניר דוד שב”עמק המעיינות”. נחל עמל הינו מקור מים ייחודי ואף נדיר, אשר מעטים מסוגו קיימים בארץ, זאת לאור מימיו המתוקים והצלולים השומרים על טמפרטורה קבועה של 28 מעלות במשך כל ימות השנה וכן זורמים לאורך ערוץ נחל רחב ויפיפה, אשר כאמור חוצה את הקיבוץ.¹

קיבוץ ניר דוד הוקם בשם ”תל-עמל” בשנת 1936, בתקופת שלטון המנדט הבריטי בארץ ישראל, והיה למעשה יישוב ”חומה ומגדל” הראשון שהוקם בשטחי הארץ.² מראשיתו הוקם הקיבוץ בסמוך לגדות הנחל, בתחילה בשטחי גדת הנחל הצפונית בלבד, ובהמשך, כבר בשנות החמישים של המאה הקודמת, התרחב גם לעבר גדת הנחל הדרומית. כיום, מרביתו המוחלטת של ערוץ נחל עמל מצויה בשטחי קיבוץ ניר

* דברים ג', י”ח.

** טליה יודקובסקי היא בוגרת משפטים וממשל במרכז הבינתחומי הרצליה (2019). ד”ר רונית לוי-שנור היא משפטנית ומתכנתת ערים, מרצה בכירה בבית ספר הארי רדזינר למשפטים וחוקרת עמיתה במכון גזית-גלוב לחקר נדל”ן, המרכז הבינתחומי הרצליה.

1. ערן גל-אור ודוד גל-אור, ”365 מקורות מים, מעיינות ובריכות”, 106, 110 (2013).

2. מרדכי נאור, ”היישוב היהודי בשנת 1936”, ימי חומה ומגדל 1936-1939 3 (1987).

דוד, ומבני הקיבוץ (בתים ומבני ציבור) מצויים על גדותיו מצפון ומדרום, כמו כן, בצאת הנחל משטחי הקיבוץ מצטמצם זה עד לכדי שפך צר.³

פנינת טבע זו לא חמקה אף מעיניו של ציבור המטיילים והנופשים, ולפיכך החליטה הנהלת הקיבוץ שלשם שימור אופי החיים במקום, והימנעות מהתמודדות עם שפך המבקרים וההשלכות של הללו על חיי היומיום בקיבוץ, תושביו וסביבתו, יסגור זה את שעריו באופן מוחלט בפני מבקרי חוץ. הקיבוץ הקיף עצמו בגדרות ושערים הרמטיים המאוישים בשומרים, שתפקידם למנוע כל כניסה לשטחו למי שאיננו מורשה.

המאבק הציבורי סביב מניעת הגישה החל להתעורר בשנים האחרונות, בין השאר בזכות פעילותם של תושבי בית שאן. עם זאת, בקיץ 2020 התעצמה המחלוקת והקצינה עד מאוד.

נתייחס תחילה לשאלות הקנייניות והתכנוניות הנוגעות לנחל, גדת הנחל ודרכי הגישה אליו. לנוכח המחלוקות העזות בעניין זה, נעשה כל מאמץ לדייק ולהביא את הדברים כהוויתם העובדתית. לאחר שתונח מסקנתנו לפיה, אין כל מגבלה חוקית מפני הזכות הציבורית לגשת אל הנחל, נתייחס לסוגיה העקרונית של ההגנה על נחלים וסביבתם.

ב. למי שייכים נחל האסי וגדותיו?

חוק המים, התשי"ט-1959 קובע כי מקורות המים, ובהם הנחלים, הם קניין הציבור.

נחל האסי וגדותיו רשומים בפנקס רישום המקרקעין כחלקה 3 בגוש 20963 בבעלות מדינת ישראל. לפי נסח הרישום, סוג המקרקעין הוא "מקרקעי ייעוד", והייעוד הוא, נחל.

בנוסף לכך, חוק המקרקעין, התשכ"ט-1969 קובע שורה של הגנות מיוחדות למקרקעי ייעוד. בכלל זה נקבע כי מקרקעין אלה מיועדים "לתועלת הציבור", וכי אין לעשות בהם עסקה, אלא אם היא קיבלה את אישור הממשלה. כעולה ממכתבו של המשנה ליועץ המשפטי לממשלה, עו"ד ארז קמיניץ, מקרקעי הייעוד לא הוחכרו לקיבוץ ניר דוד (מכתב מיום 13.8.2020).

עוד קובע החוק כי במקרקעין אלה לא תיתכן רכישת זכות מכוח התיישנות, ולא תיווצר זכות מסוג "זיקת הנאה" מכוח חלוף השנים. לכן, גם הנאה רבת שנים אינה מקנה זכות קניינית או זכות להסתמך על שימור מצב הדברים כפי שהיה בעבר. יתכן שניתן לראות בשימוש שנעשה בנחל משום שאילה או רשיון מכללא. מבלי לטפל כאן

3. מיכאל יעקובסון "חומה ומגדל? נחל ונדל"ן: קיבוץ ניר דוד בונה עשרות וילות על שפת האסי", Xnet, <https://xnet.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4915290,00.html> (31.1.2017)

בסוגיות השונות העשויות להתעורר בהקשר זה די אם נאמר כי ממילא הן השאילה והן הרשיון מכללא ניתנים לסיום ברצונו של המקנה.

המקרקעין עליהם הוקם הקיבוץ הם מקרקעי ישראל (בבעלות מדינת ישראל ורשות הפיתוח). כפי הנראה ניתן לקיבוץ לגביהם "חוזה משבצת" המתיר את הקמת ופיתוח היישוב. לא ברור לנו מדוע לא נרשמה זיקת הנאה לטובת מעבר למקרקעי הייעוד, אך סביר כי הדבר נבע מכך שהבעלות בקרקע הסמוכה היא ציבורית, וממילא יש בידי הבעלים (מדינת ישראל/רשות הפיתוח) לאפשר את המעבר לקרקע הייעוד.

לנוכח העובדה כי המקרקעין נרשמו לאחר הסדר (פרצלציה) בשנת 2000 כמקרקעי ייעוד, ובשים לב לסופיות ההסדר כאמור בסעיף 93 לפקודת הסדר זכויות במקרקעין [נוסח חדש], אין צורך להידרש כאן לשאלה - האם הטיה של נחל או יצירת תוואי מלאכותי נופלת בגדר הגדרת "נחל" לעניין סעיף 107 לחוק המקרקעין או סעיף 1 לחוק המים, ונותיר שאלה זו לעת מצוא.

שאלה אחרת היא האם השקעותיו של קיבוץ ניר דוד בפיתוח אפיק הנחל מזכות אותו בפיצוי מכוח דיני עשיית עושר ולא במשפט (או מכוח דיני השאילה או הרשיון מכללא). גם שאלה זו נותיר לעת מצוא, שכן ממילא אין בה כדי לקבוע זכויות קנייניות באשר לנחל וגדותיו.

יש להוסיף כי הזכות הקניינית אין משמעה החירות לעשות כל דבר שעל רוחו של בעל הקרקע. כך למשל, יש לנהוג בתום לב ולהימנע משימוש לרעה בזכות.⁴ עם זאת, השיקולים שבדרך כלל ניתן לאזנם במחלוקת בין פרטים, חלים במידה שונה או פחותה כאשר עסקינן בפגיעה בזכות הציבור במקרקעי ייעוד. שוב, גם סוגיה זו מצויה מעבר לגבולותינו כאן.

ג. מהן הזכויות התכנוניות בנחל ובגדת הנחל?

בהתאם לתכנית ג/21288 שאושרה למתן תוקף בישיבת הוועדה המחוזית לתכנון ובנייה מחוז צפון ביום 6.6.2016, הנחל מיועד לשמש, באופן טבעי, כנחל, וחלות עליו מגבלות בנייה:

4. סעיף 14 לחוק המקרקעין; רע"א 6339/97 משה ורינה רוקר נ' משה סלומון, ואח', פ"ד (1) 199 (1999) ואתר מקרקעין: www.mekarkein.co.il (להלן: "אתר מקרקעין"); ע"א 8661/10 יוסף נעמה נ' תמר טורקיה (19.2.12), אתר מקרקעין: כן ראו יובל פרוקצ'יה, רונית לוי-שנור ואסף יעקב "תרופות בגין נזק רכוש הנתון באי ודאות - מבט תיאורטי ודוקטרינרי", משפט ועסקים כב 301 (2020).

קטע מתקנון תכנית ג/21288 בתוקף מינואר 2017

4.15	שם ייעוד: נחל, תעלה, מאגר מים (אזור מגבלות בנייה)
4.15.1	שימושים
א.	אזור מים אסור לבנייה מכל סוג למעט גשרים ומעברים.

גדת הנחל הוגדרה בתכנית כ"שטח פתוח עם הנחיות מיוחדות". על שטח זה חלות המגבלות הבאות:

קטע מתקנון תכנית ג/21288 בתוקף מינואר 2017

4.7	שם ייעוד: שטחים פתוחים עם הנחיות מיוחדות (תאי שטח 622-634)
4.7.1	שימושים
א.	לא תותר כל בנייה למעט מבנה עזר לצורך שמירת גדות הנחל וכן גשרים ומעברים מעל המים. באזור זה ניתן יהיה לבצע כל עבודה הנדרשת להגנת גדות הנחל לרבות מסלעות, קירות תומכים, מעקות וכד', כל פעולה פיזית שתעשה לאורך גדות הנחל, תעשה בפיקוח ובתכנון של מתכנן נוף.

סיווג גדת הנחל כשטח פתוח היה **חידוש** של התכנית ג/21288.

בתכנית הקודמת שחלה על השטח, תכנית ג/7470 שאושרה בשנת 2000, גדת הנחל סווגה כ"רצועת מגן לניקוז", אך ההוראות שחלו לגבי שטח זה היו דומות לאלה שנקבעו כאמור בתכנית ג/21288:

קטע מתקנון תכנית ג/7470 בתוקף משנת 2000

2.13" רצועת מגן לניקוז:

לא תותר כל בנייה למעט מבנה עזר לצורך שמירת גדות הנחל וכן גשרים ומעברים מעל המים. באזור זה ניתן יהיה לבצע כל עבודה הנדרשת להגנת גדות הנחל לרבות מסלעות, קירות תומכים, מעקות וכד', כל פעולה פיזית שתעשה לאורך גדות הנחל תעשה בפיקוח ובתכנון של מתכנן נוף."

יצוין כי בתכנית שקדמה ל-ג/7470, והיא תכנית ג/4154 שאושרה בשנת 1985, שטח הגדה סומן כאזור מגורים ושירותים קהילתיים.

הסיווג בתכנית החדשה של גדת הנחל כשטח פתוח **לא תאם את כוונתו המקורית** של קיבוץ ניר דוד אשר הגיש את התכנית. רצונו היה בסיווג הגדה כ"שטח פתוח פרטי" (שפ"פ).

כפי שעולה מתמליל ישיבת הוועדה המחוזית מחוז צפון מיום 6.6.2016, התכנית החדשה הוגשה והופקדה מבלי שהוגשו לה התנגדויות, אולם בעת אישור התכנית דנה הוועדה בהתפתחות משפטית שאירעה באותה העת.

במסגרת תביעה שהגישה קבוצת אזרחים בראשות צבי זקס כנגד הקיבוץ בשנת 2015, דרשו התובעים שתובטח זכות גישה לנחל.⁵ כפי שדווח בתקשורת, התביעה יושבה באפריל 2016, בהסכם פשרה במסגרתו התחייב הקיבוץ כי יאפשר גישה נוחה ומוסדרת לנחל, שלא דרך הקיבוץ, כולל מקום חניה לכלי רכב. הקיבוץ גם התחייב להעמיד לרשות הציבור רצועת גדה באורך של כ-100 עד 150 מטרים מחוץ לשטח המיועד למגורים.⁶

בעקבות אותה פשרה, הציג היועץ המשפטי לוועדה המחוזית לתכנון ובנייה, עו"ד עופר גוט, את מצב הדברים כך:

"הנחל שעובר בתוך הקיבוץ. אתם רואים אותו? אגב הנחל עצמו הוא לא חלק ממשבצת הקיבוץ והוא מוגדר פעם חוק המקרקעין כמקרקעי ייעור. ועלתה הטענה, יש טענה שיש להסדיר נגישות לציבור הרחב לנחל באותו מקרקעין ייעור. במסגרת הסדר שקיבל תוקף של פסק דין הגיעו נציגי הקיבוץ עם המבקשים, והבנה הקיבוץ יפעל ויזום תכנית לנגישות לנחל בצורה כזאת או אחרת. ובשלב הזה לפי התכנית הנוכחית הדבר הזה לא יוסדר. יחד עם זה, יש לנו סוגיית בגדות הנחל שבמצב התכנוני התקף מסומנים כאזור לניקוז, מקרקעי ניקוז?"

אגן ניקוז ובתכנית המוצעת זה מסומן כשפ"פ. וראה בסוגריים שפ"פ אף על-פי שהקרקע אינה בתחום המשבצת של הקיבוץ. יש סימנים קלים. התכנית נובעת היום מדיון לאישור."

כלומר, לפי דברי היועץ המשפטי הסיווג של הקרקע כשטח פרטי פתוח אינו תואם ל"חווה המשבצת" - ההסכם בין מדינת ישראל לקיבוץ, שכן השטח אינו חלק מהחווה.

עורך הדין של הקיבוץ, עו"ד שלום זינגר, הסביר בדיון כי הקיבוץ מסכים לשינוי ההגדרה משטח פרטי פתוח לשטח פתוח ציבורי, אלא שיש לו דרישה להורות על איסור רחצה בנחל:

"כן. ושטח פתוח זה יהיה גם בסעיף 4.7 וגם בהתאמה ב-4.7.1. בסעיף 4.7.1 סעיפים קטנים ה, וו-י - יימחקו. ולסעיף קטן ח יתווסף איסור על רחצה. בסעיף קטן יא במקום שטחי שפ"פ יבואו שטחים פתוחים. בסעיף 4.15 ובסעיף 5 שתוקנו המונחים בהתאם."

בנוסף לכך, ביקש הקיבוץ כי יקבעו בתכנית הגבלות לגבי הנגישות לנחל ולגדות הנחל:

5. הי"פ 20662-07-15 (השלום בית שאן) זקס נ' קיבוץ ניר דוד (תל עמל) אגודה שיתופית.

6. יעקובסון, לעיל הי"פ 3.

"עכשיו, היה עוד סעיף שהוסף על-פי בקשתו של עופר. עופר ביקש להוסיף אותו ותיאמנו איתו ביחד שיאמר ככה. הנגישות לציבור למקרקעי היעוד הכלולים בתכנית הזו יוסדרו על-ידי המועצה האזורית בהתייעצות עם הוועד המקומי, ובהתחשב בצורך להגן על אורח חיי תושבי הקיבוץ ולאפשר להם שגרת חיים נאותה."

אולם, בקשות אלה של הקיבוץ נדחו על ידי הוועדה המחוזית. כך נקבע בהחלטתה:

"החלטה:

התכנית הופקדה כנדרש בחוק. בתקופת ההפקדה לא הוגשו התנגדויות. עם זאת, הוגשה תביעה לבית המשפט בנושא מניעת הגישה של הציבור למקרקעי ייעוד הכלולים בתחום התכנית ומסומנים בייעוד נחל וגדותיו (בחלקם). בעקבות הליך זה הוזמנו לדיון, מגישת התכנית, נציגי רמ"י, נציגי המבקשים בבית המשפט (אשר בקשו להישמע) ונציגי הפרקליטות.

לאחר ששמעה הוועדה את עמדות הצדדים השונים מחליטה הוועדה, לשנות את יעוד הקרקע, בשטח הנמצא משני צדדי הנחל משפ"פ לשטחים פתוחים, ולאפשר בשטח זה את השימושים המוגדרים בתכנית מאושרת ג/7470, בהתאם לכך יתוקנו סעיפים 4.7 ו-4.7.1 בסעיפים הקטנים הרלוונטיים, וכן סעיף 4.15. הוועדה אינה מוצאת לנכון ליישן הוראות בדבר רחצה או איסור רחצה במסגרת התכנית; סוגיה שלא נכללה בשלב ההפקדה ולא ניתן בעניינה להגיש התנגדות."

כלומר, בניגוד לרצונו של הקיבוץ, החליטה הוועדה שלא לאסור (או להתיר) רחצה בנחל, ושלא להגביל את הנגישות אליו.

ככל שהקיבוץ סבר כי התכנית החדשה מהווה פגיעה בזכויותיו, היה בידו להגיש תביעה לפיצוי לפי סעיף 197 לחוק התכנון והבניה, התשכ"ה-1965. לא נתייחס כאן לסיכויי התביעה הזו ולמגבלות על הגשתה.

יצוין כי עד היום לא הוגבלה הרחצה בנחל לפי חוק הסדרת מקומות רחצה, התשכ"ד-1964 ואף לא הוכרז השטח כ"גן לאומי" או "שמורת טבע" לפי חוק גנים לאומיים, שמורות טבע, אתרים לאומיים ואתרי הנצחה, תשנ"ח-1998.

מכאן, שמן הבחינה הקניינית ומן הבחינה התכנונית, לציבור יש זכות חופשית בנחל ובגדותיו.

ד. מהן הזכויות הקנייניות והתכנוניות בדרכי הגישה לנחל וגדותיו?

המקרקעין הצמודים למקרקעי הייעוד הינם מקרקעי ישראל. מקרקעין אלה נמסרו כפי הנראה ב"הסכם משבצת" לקיבוץ ניר דוד. ההסכם לא נרשם בפנקסי המקרקעין.

אולם דרכי הגישה אל הנחל הן דרכים סטטוטוריות, על כן גם אם הן היו כלולות לכאורה בתחום המשבצת, לקיבוץ אין את הכוח להגביל את הגישה אליהן. כך גם עולה ממכתבו המוזכר של עו"ד קמיניץ וכן מחוות דעת שנתן משרד המשפטים (מחלקת ייעוץ וחקיקה - אזרחי) בעניין מניעת גישה לשטחי יישובים אגב הקורונה (מכתב מיום 2.4.2020). כפי שציין להבי, "אף שיש הצדקה מלאה להקמת גדרות ושערים במושבים ובקיבוצים כדי למנוע פעילות חבלנית עוינת, גניבות או פעילות פלילית אחרת - אין בכך להצדיק איסור כניסה גורף על זרים".⁷

בתכנית ג/21288 מסומנות דרכים סטטוטוריות בצבעים חום בהיר ואדום, וכן מסומנות על גביהן "רוזטות" המעידות על ייעודן כדרך.⁸

חסימה של דרכים סטטוטוריות אפשרית רק מכוח היתר של "רשות תמרור" לפי תקנות התעבורה, התשכ"א-1961, ולא ידוע כי ישנו היתר כזה במקרה דנן. נשאר בצריך עיון את השאלה - האם תיתכן החלטה האוסרת על מעבר רכוב ורגלי של כל אדם למעט מורשה?

אלה הן הדרכים שבתכנית:

דרך מס' 2 - מצויה בתחום המערבי של התכנית, מצפון לנחל. זוהי דרך שהייתה קיימת, סטטוטורית, גם בתכנית הקודמת (ג/7470).

דרך מס' 11 - מצויה ממזרח לדרך מס' 2, מתחברת לדרך מס' 4 ומגיעה עד גדת הנחל.

קטע נוסף של דרך מס' 2 מתחבר לגדת הנחל, הן לפי התכנית הישנה והן לפי התכנית החדשה (אם כי בתואי שונה).

עולה מכל האמור, כי מהבחינה הקניינית והתכנונית, אין כל יסוד חוקי להגבלת הגישה לנחל ולגדותיו.

נפנה עתה לסוגיה העקרונית של הטיפול בנחלים.

ה. רקע לסוגיית היעדר ההגנה המספקת לסביבת הנחלים

מתוקף סיווגם של מקורות המים כקניין הציבור נובעת המסקנה המתבקשת לפיה, יש לאפשר לציבור עצמו גישה חופשית לאותם מקורות על מנת שיוכל להפיק תועלת והנאה מקניינו הוא. הנחת יסוד זו איננה רווחת רק בהגיונו הבריא של כל אדם, אלא

7. ראו אמנון להבי, "האם רשאים מושבים וקיבוצים לאסור על כניסת זרים כדי למנוע התפרצות הקורונה?": IDC Law-Blog (8.4.2020), <https://katzr.net/90e9df>.

8. ראו נוהל מבא"ת (מבנה אחיד לתכנית) 2006; וכן בג"ץ 10/00 עיריית רעננה נ' המפקחת על התעבורה, מחוזות תל אביב והמרכז ואח', פ"ד נו(1) 739 (2001) ואתר מקרקעין.

אף אומצה על ידי בית המשפט העליון בפרשת **חורב**, שם נפסק כי לציבור הזכות הטבעית להלך בחופשיות ברחבי הארץ וליהנות מהמקרקעין שיועדו לטובתו ללא כל הפרעה חיצונית.⁹ אולם, אף על פי כן, תמונת המצב שרווחה במיוחד בתחילתו של העשור הקודם הייתה שונה לחלוטין ועמוסת מכשולים, גדרות ומחסומים בדרכו של בעל הקניין הטבעי אל השייך לו מבחינה רציונלית כמו גם חוקית.¹⁰

אותה תקופה אופיינה בקיומן של מגבלות גישה למקורות מים רבים ברחבי הארץ, ובעיקר לחופי הים והכנרת. הפגיעה בזכות המעבר והגישה של הציבור אל מקורות המים, ובראשם חופי הים והכנרת, הובילה בראשית שנות האלפיים למאבק חריף שמטרתו הנגשת החופים, הסרת חסמי התנועה והסדרת פרוצדורת גביית התשלום בעבור כניסה או חניה הסמוכה לאתרי הרחצה. המאבק הובל על ידי כמה גורמים, ביניהם אנשים פרטיים אשר ראו בהשגת המטרות ערך עליון ובעל חשיבות רבה לציבור, ארגוני טבע וסביבה וכן חברי כנסת אשר פעלו לשינוי חקיקתי ולשיפור המצב הסטטוטורי הקיים בנושא.

ראשיתו של המאבק כללה את העלאת המודעות לנושא, זאת באמצעות סיקור חדשותי ותקשורתי שעסק בעיקרו בחסימת הגישה לחופים ובדרישת התשלום הבלתי מפקחת אליהם. הסיקור עורר את העניין הציבורי בנושא, וחשף, הלכה למעשה, את הפער שבין הרצוי למצוי, כמו כן ולצד הסיקור התקשורתי - ציבורי, יצאו ארגוני הסביבה והטבע לקמפיין בנושא, נכתבו דו"חות מקצועיים אשר בחנו את מצב החופים בישראל, הוגשו עתירות משפטיות לקידום הסוגיה, והופעל לחץ רב על בית המחוקקים במטרה להביא לשינוי.¹¹ הלחצים, הדרישות והקריאות לשינוי לא היו לשווא, ובמבט לאחור ניתן לומר כי אותו "גל מחאה סביבתי" אכן נשא פירות.

עיקרי ההישגים הבולטים אשר הושגו בעקבות "מחאת הגישה לחופי הים והכנרת" כוללים בראש וראשונה את **החוק לשמירת הסביבה החופית, התשס"ד-2004**.¹² החוק כולל סעיפים חשובים המרחיבים את ההגנה הסטטוטורית הקבועה במסגרת תמ"א 13 לחופי הים התיכון שהייתה אז בתוקף: ראשית, מדגיש סעיף 1 לחוק את מטרותיו - הגנה על הסביבה החופית וייעודה לתועלת הציבור; שנית, סעיף 2 לחוק מרחיב את תחומה המוגן של "הסביבה החופית" ממאה מטרים לשלוש מאות מטרים מקו חוף הים, ואוסר על כל בנייה בתחום האמור; שלישית, קובע סעיף 5(א) לחוק כי חוף הים של מדינת ישראל יהיה פתוח לכל אורכו להליכה רגלית.

בהמשך לכך, במה שכונה "**בג"ץ החופים**" ביקשה עמותת "אדם טבע ודין" משר הפנים לנמק מדוע איננו מקיים את האכיפה הנדרשת עבור חוק הסדרת מקומות רחצה, האוסר על רשויות מקומיות לגבות תשלום בעבור כניסה לחופי הרחצה

9. בג"ץ 5016/96 **ליאור חורב נ' שר התחבורה ואח'**, פ"ד נא(4) 1, 147 (1997).
 10. עמית ברכה "שטחים ציבוריים פתוחים סגורים", **מקרקעין ז'** 5/ (ספטמבר 2008) 28.
 11. יהודית רהב, "סוגרים את הים": **Ynet** 7.8.2002 www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2043893,00.html.
 12. דן צפירי "חוק שמירת הסביבה החופית - תכלית האחריות החברתית והצדק הסביבתי", **מקרקעין ד'** 1/ (ינואר 2005) 38, 41-42.

שבשטחן שאינם מספקים שירותים אקסקלוסיביים.¹³ בית המשפט התייחס למעמדם של משאבי הטבע וחופי הים, וקבע בין השאר כי "אחריותה של המדינה היא לדאוג לכך שבני הציבור יוכלו לממש את זכותם הטבעית ליהנות ממשאבי הטבע, שהם נחלת הכלל".¹⁴ קביעה חשובה זו מדגישה את מעמדם הרם של משאבי הטבע ואת זכות הציבור ליהנות מהם. אולם, לצד הקביעות הללו ובשל פעולות מצד שר הפנים ומשרדו לאכיפת חוק הסדרת מקומות רחצה, כמו גם בשל גיבושם של נהלים להסדרת דרכי פעולת הרשויות המקומיות בסוגיית גביית דמי כניסה לחופי הים התיכון והכנרת, התייתרה העתירה.¹⁵ לצד זאת, קבע בית המשפט כי גביית תשלום בעבור הכניסה לחופים תתאפשר רק כל עוד אין היא חוסמת את המעבר הרגלי החופשי של הציבור אל חוף הים, וכן כל עוד מתקיימת לחוף דרך חלופית ונגישה, דוגמת תחבורה ציבורית המובילה אל החוף או אזור חניה לרכבים פרטיים ללא תשלום ובמרחק הליכה סביר ממנו.¹⁶ לפיכך, העתירה השיגה את תכליתה והביאה לא רק להגברת העניין הציבורי והפרלמנטרי בנושא, כי אם גם לשינוי סטטוטורי ולעיבוי ההגנה החקיקתית על מקורות המים, בדגש על חופי הים התיכון והכנרת.

בהמשך לכך נחקק **חוק הסדרת הטיפול בחופי הכנרת, התשס"ח-2008**, אשר ביקש להסדיר את פעולתם של הגופים הרבים שעסקו עד אותה עת בניהול ענייני הכנרת השונים, תוך חוסר תיאום ואי סדר רב אשר הקשה מאוד על היכולת לפקח ולהסדיר את פעילות החופים באגם.¹⁷ מתוקף החוק, קם "אייגוד ערים כנרת", שמטרתו לספק מענה לאספקטים רבים בניהול ותפעול מהלך העניינים השוטף הנוגע לאגם הכנרת. בין תפקידי הקבועים בחוק, קובע סעיף 7(א) כי עליו לפעול ל"יצירת דרך גישה לציבור, בכפוף לכל דין, לחופים ולשטחים ציבוריים הגובלים בהם, ופעולות להסרת מכשול מלאכותי, גדר או מעצור אחר, החוסמים שלא כדין את המעבר החופשי לחופים ולשטחים כאמור".¹⁸

הצעדים האמורים, אשר ניתן לראותם כחלק מ"מהפכת הגישה לחופי הים והכנרת", הביאו למפנה משמעותי בסוגיה אשר הוביל להסרת המחסומים ומגבלות הגישה ו"לפתיחתם" של חופים רבים בים התיכון ובכנרת לציבור הרחב. ברם, בה בעת אותה "מהפכת גישה" לא עסקה בכלל מקורות המים, זו התמקדה בעיקרה באופן צר באספקטים שונים של הגנה על חופי הים התיכון והכנרת.

בחינת מצבם של מעיינות ונחלי הארץ משקפת תמונת מצב שונה בתכלית. מקורות מים אלה זוכים להגנה סטטוטורית פחותה מזו שמעניק המחוקק לחופי הים והכנרת, האכיפה המוקצית להם על ידי גורמי הפיקוח מצומצמת ביותר, וכן אף ניכר כי הללו

13. סעיף 10 לחוק הסדרת מקומות רחצה.

14. בג"ץ 5824/05 אדם טבע ודין - אגודה ישראלית להגנת הסביבה נ' שר הפנים ואח' (10.12.09), פס' 17 לפסק דינה של השופטת פרוקצ'יה, אתר מקרקעין.

15. שם, בפס' 15.

16. שם, בפס' 7.

17. שירי ספקטור בן ארי, "השמירה על הסביבה החופית בישראל", הכנסת - מרכז המחקר והמידע 4 (2013).

18. סעיף 7(א) לחוק הסדרת הטיפול בחופי הכנרת, התשס"ח-2008.

אינם נמצאים במוקד תשומת הלב של מוסדות התכנון בבואם לאשר תכנית החלה בשטחם.

כדוגמה לכך נוכל לחזור למקרה של ניר דוד. בשנת 2016, שנים רבות אחרי שאושר חוק שימור הסביבה החופית, אישרה כאמור הוועדה המחוזית את התכנית להוספת מגורים בקרבה של מטרים בודדים משפת הנחל. כיצד ייתכן הדבר שתכנית זו אושרה ללא כל התנגדות? היעדרו של איסור חוקי על בנייה בשפת הנחל איפשר לרשויות לשותף פעולה עם כוונות הפיתוח של הקיבוץ ובניגוד לאינטרס הציבורי.

1. המלצות לפעולה לשיפור ההגנה על סביבת הנחלים

מהסקירה שלעיל משתקפת ההבנה כי אכן צעדנו כברת דרך חשובה בדרך לפתרון בעיית הגישה לחופי הים והכנרת, אולם לצד זאת המעיינות והנחלים הופקרו. לאור הפער הקיים בין המסגרת החוקית לבין המציאות הלכה למעשה, נבקש להציע מספר הצעות לכלים ודרכי פעולה שמטרתן להביא לאכיפה אפקטיבית יותר של חופש התנועה וזכות הקניין של הציבור במעיינות והנחלים אשר במדינת ישראל, ובכך לצמצם, ולו במידת מה, את הפער הקיים בין נגישות הציבור לקניינו המצוי בחופי הים והכנרת, לבין אי נגישותו לקניינו המצוי בנחלים ובמעיינות.

1. חקיקת חוק שימור סביבת הנחלים והמעיינות

חוק המים קובע כאמור את מעמדם של כלל מקורות המים המנויים בו כקניין הציבורי.¹⁹ החוק איננו מבחין בין חופי הים לבין המעיינות והנחלים, אולם, למול דברים אלו, ולצד העובדה שהגישה למקורות מים מסוגים רבים ושונים הוגבלה ואף נחסמה במגוון דרכים לאורך השנים, רק חופי הים והכנרת זכו למאבק ציבורי וחברתי רחב שהוביל על ידי חלקים מהציבור ובחסות ארגוני סביבה. אחד מהישגיו החשובים ביותר של מאבק זה, כמפורט לעיל, הינו החקיקה הספציפית אשר קבע המחוקק על מנת להדגיש את רצונו להגן על זכות הגישה והמעבר לחופי הים והכנרת. פעולות החקיקה הללו, הבאות לביטוי כאמור בחוק לשמירת הסביבה החופית, ובחוק להסדרת הטיפול בחופי הכנרת, מעידות על הבנת המחוקק כי הקיים - איננו מספיק, דהיינו שסעיפי ההגנה על חופי הים והכנרת הקבועים בדברי חוק ותיקים דוגמת חוק המים, חוק הסדרת מקומות רחצה, ותכניות המתאר הארציות, אינם מספקים ואפקטיביים דיים בכדי להביא לאכיפת המצב הרצוי.

מתוקף כך נובעת המסקנה המתבקשת כי בבואנו לעסוק בהגנה על זכות הגישה והקניין של הציבור למעיינות ולנחלים, הרי שאחד מהצעדים החשובים ביותר והראשונים שיש לנקוט, הינו הסדרת המצב הסטטוטורי והרחבת החקיקה הקיימת. חקיקה ספציפית שתפרוס את הגנתה באופן מפורש על המעיינות

19. סעיף 1 לחוק המים.

והנחלים ותקבע מנגנוני אכיפה וענישה רלוונטיים, הינה הכרחית, חקיקה מסוג זה תחייב את הגורמים הרלוונטיים להתכנס ולהעלות פתרונות אופציונליים וספציפיים להגנת דרכי הגישה למעיינות ולנחלים, ותשאף למלא את הפער האמור בריעת החוקים הנוכחית.

בנוסף לכך, כדי להפוך את השימוש בנחלים משימוש פסיבי של ניקוז מים לשימוש אקטיבי של רחצה, צריך לסנכרן מבחינה חוקית ואופרטיבית בין חקיקת המקרקעין הכללית, החקיקה הנוגעת לשמורות טבע, והתכנון המתארי הנוגע לשמירה על משאבי טבע, לבין הוראות חוק הסדרת מקומות רחצה, תוך קביעה אופרטיבית של חובת הימצאות שירותי הצלה במקום וכדומה. במסגרת רפורמה כזו, נציע כי ניתן לקרוא לתוך חוק הסדרת מקומות רחצה את מה שאנו רואים כיום לפחות בחלק משמורות הטבע והגנים הלאומיים במקרים מתאימים: הגבלת שעות כניסה, וגביית דמי כניסה סבירים. זה נוגע גם לשאלה - על מי מוטלת האחריות לתחזוקה שוטפת, הצבת שירותי הצלה וכדומה: הרשות המקומית כמי שבשטחה נמצא המשאב או המדינה כבעלת הקרקע.²⁰

2. הגברת האכיפה לצד הרתעה בקנסות

באותה חקיקה חדשה או בתיקונים שיתבצעו בחקיקה הקיימת, יידרש המחוקק לקבוע נהלים ולהקצות משאבים לאכיפת החוק. דוגמה לשינוי דומה אשר חל בנושא זה בחופי הכנרת מצוי בחוק הסדרת הטיפול בחופי הכנרת, החוק קובע כאמור בסעיף 7(א) כי יוקם איגוד ערים כנרת וכן מסדיר את תפקידיו ותחומי אחריותו, בתוך כך על איגוד הערים האמור מוטלת החובה לאכוף את זכות הגישה החופשית של הציבור אל חופי הכנרת, ולשם כך מסדיר האיגוד את סוגיית הפיקוח הנדרשת.²¹ החוק הביא לשינוי הקיים, וכך ממצב בו מעסיק משרד הפנים שני פקחים, שתפקידם פיקוח על גישת הציבור לחופי הכנרת, ליום אחד בשבוע בלבד, הוטלה אחריות זו על 'איגוד ערים כנרת' - צעד אשר הוביל לשינוי משמעותי במצבם של חופי הכנרת ובאכיפת זכות הגישה של הציבור אליהם.²²

באותו האופן הרי שגם המעיינות והנחלים זכאים להקצאה מוסדרת של משאבים הנדרשים לשם פיקוח ואכיפה של הדינים החלים עליהם ולשם הגנתם האפקטיבית מפני ניצול וגזלה, ובמקרה זה אין ספק שכנאמן הציבור, האחריות להספקת משאבים אלו מוטלת על המדינה. לצד זאת, ובכדי שהאכיפה תהפוך לאפקטיבית נציע לאמץ מנגנון של "פיצוי ללא הוכחת נזק", כך בכל מקרה שבו גורם כלשהו, פרטי או ציבורי, יחסום, יגביל או ימנע את גישת הציבור למקור מים כלשהו, הוא יחויב בפיצוי הצד התובע בעבור עצם הצבת מגבלת המעבר

20. תודתנו נתונה לפרופ' אמנון להבי על הערתו זו.

21. סעיפים 40-41 לחוק הסדרת הטיפול בחופי הכנרת.

22. ניר פפאי, "חופי ישראל 2005 - דו"ח החברה להגנת הטבע על מצב החופים", דו"ח מס' 6, 16 (2005).

וללא שום דרישה להוכחת נזק. מנגנון מסוג זה עתיד ליצור הרתעה רבה בקרב מפריס פוטנציאלים, וכן בדרך זו אף יעבור נטל ההוכחה אל הצד הנתבע, המואשם כי במעשיו הביא להגבלת גישת הציבור לקניינו. סנקציה זו אף תמנע התארכות והתמשכות הליכים ודיונים בערכאות השיפוט ותספק חומת הגנה אפקטיבית ורחבה לציבור מול גורמי כוח השואפים להשתלט על קניינו, ובהקשר הנידון על מקורות המים.²³

3. שימוש בתסקיר השפעה על הסביבה

תסקיר השפעה על הסביבה הינו מסמך המוגש למוסדות התכנון בסמוך להגשת תכנית מוצעת לאישור, וכולל סקירה מורחבת הבוחנת את השפעותיה הצפויות על הסביבה כתוצאה ממימושה.²⁴ תקנות התכנון והבניה (תסקירי השפעה על הסביבה), התשס"ג-2003 קובעות אילו סוגי תכניות מחויבות בהגשת תסקיר השפעה על הסביבה למוסדות התכנון, וביניהן חלה חובת ההגשה על תכניות ב"אזור רגישות סביבתית גבוהה בשל משאבי טבע או נוף, לרבות חוף ים, ימה, נחל ואזור החדרה".²⁵

התסקיר הסביבתי מוגש על ידי מגיש התכנית המוצעת ובמימונו,²⁶ ולפיכך הוא מצוי מראשיתו במעין "ניגוד עניינים" מובנה. כמו כן, אין כיום חובה כי התסקיר יפרט בדבר השלכות ספציפיות דוגמת זכות הגישה ודרכי המעבר של הציבור למשאבי הטבע המצויים בשטח התכנית או בסמוך לה.²⁷ ניצול נקודת הזמן הקריטית שבה מוגש התסקיר הסביבתי עשוי לשנות את המצב הקיים כיום בסוגיית גישת הציבור למעיינות ולנחלים, כמו גם עשוי לאפשר לוועדות התכנון, הנדרשות מתוקף תפקידן לשמש כ"שומר הסף", לפקח על המתרחש בשטח ולמנוע פגיעה בקניין הציבורי. בתוך כך, קיומה של חובת פירוט דרכי הגישה המוקנות לציבור למשאב הטבע המצוי בשטחי התכנית המוצעת, או בסמוך לה, כחלק מהתסקיר הסביבתי, תאפשר לוועדות התכנון להגן באופן פשוט ואפקטיבי על זכות הגישה של הציבור לאותם משאבי טבע, ובתוך כך גם למקורות המים. בנוסף, חובת פירוט שכזו עשויה לשמש תמריץ חיובי לגורם המפר - להימנע מהפרת הדין ומפגיעה בקניין הציבור, שהרי זה לא ירצה מטבע הדברים שתכניות עתידיות במקרקעין שבבעלותו או בשליטתו לא יאושרו, מה

-
23. דוגמאות לחלק מן החוקים שבהם כלל המחוקק את מנגנון הסנקציה של פיצוי ללא הוכחת נזק: חוק איסור לשון הרע, התשכ"ה-1965; חוק הגנת הפרטיות, התשמ"א-1981 וחוק הגנת הצרכן, התשמ"א-1981.
24. רענן בורל, ולרי ברכיה, אפרים שלאין, גליה גולדברג ושריל סיידל, "דברי הסבר על מערכת תסקירי ההשפעה על הסביבה", **תסקירי השפעה על הסביבה - המשד לאיכות הסביבה** 8 (1997).
25. סעיף 2 לתקנות התכנון והבניה (תסקירי השפעה על הסביבה), התשס"ג-2003.
26. בורל, ברכיה, שלאין, גולדברג וסיידל, לעיל הע"ש 24, בעמ' 15.
27. התסקיר כולל חמישה פרקים: תיאור הסביבה, פירוט היתרונות והחסרונות לביצוע התכנית במיקום המוצע, פירוט הפעולות הנובעות ממימוש התכנית המוצעת, פירוט ההשפעות הסביבתיות הצפויות ממימוש התכנית והערכתן וסיכום הממצאים והמסקנות באשר לתכנית המוצעת, שם, בעמ' 8.

שעשוי להוריד את ערך המקרקעין ואף להוות פתח להליכים כנגדו, ולפיכך יפעל בעצמו להסדרת דרכי הגישה.

דוגמה המדגישה את הצורך בשינוי הקיים ובפירוט החובה האמורה בתסקיר הסביבתי, היא כאמור האישור שניתן לניר דוד להתרחב ולהקים שכונת מגורים חדשה המצויה בחלקה על השטח הפנוי האחרון בגדת נחל עמל הצפונית, במרחק של 15 מטרים בלבד משפת הנחל, ובחלקה האחר דרומה לעבר גדת נחל הקיבוצים. תכנית זו, המהווה כשלעצמה פגיעה פוטנציאלית במשאב טבע ייחודי ואשר מצמצמת באופן ניכר את השטח הפתוח בסביבת הנחל, אושרה כאמור ללא כל התנגדות ואף חשוב מכך - על אף התמשכות הפגיעה בחופש התנועה, בזכות הגישה ובזכות הקניין של הציבור החלה לאור פעולותיו של הקיבוץ ומניעתו את כניסת הציבור לשטחו ולשטח נחל עמל. יש להניח כי לו הייתה ועדת התכנון מחייבת את הקיבוץ לפרט בתסקיר ההשפעה על הסביבה את דרכי הגישה הקיימות לציבור אל הקניין הציבורי, ומתנה בכך את אישור התכנית המוצעת, אפשרי שזו לא הייתה מאושרת, ופני הדברים היו שונים לחלוטין.

הצעדים המוצעים לעיל מהווים ניסיון ללמוד מהמהלכים אשר בוצעו כחלק מ"מהפכת הגישה לחופי הים והכנרת", וליישם אף בזירת המעיינות והנחלים. צעדים אלו נדרשים, לדידנו, להתבצע כחלק ממהלך חשיבתי כולל ומתואם, וכך לשם הדוגמה חקיקת חוקים ספציפיים אשר יעסקו בהגנת זכות המעבר והגישה של הציבור למעיינות ולנחלים דורשת כי חוקים מסוג זה יכללו אף את התייחסותו היישומית של המחוקק לפן האכיפה ולפן הענישה, דוגמת המנגנון המוצע לפיצוי ללא הוכחת נזק. חקיקה מסוג זה, אשר תשאף לבטא פתרון הוליסטי למצב הנתון, תהיה אפקטיבית בהרבה מקביעת חובות חוקיות אמורפיות אשר אינן מגובות בפתרונות ריאליים ובהקצאת משאבים. לצד זאת, קביעת חובת פירוט דרכי הגישה של הציבור אל מקורות המים בתסקיר השפעה על הסביבה, תהווה אמצעי נוסף ומשלים לחקיקה, אשר יאפשר למוסדות התכנון למלא את חובתן כ"שומרי הסף" ולבחון האם קיימות במקרקעין הנידונים מגבלות גישה הסותרות את החוק. דרך זו תיצור תמריץ בקרב הבעלים והמחזיקים במקרקעין אשר בשטחם או בסמוך אליהם מצוי מקור מים, להקפיד בעצמם על הדין הקיים ולשמור על קיומן של דרכי הגישה למקורות המים פתוחות וחופשיות למעבר הציבור הרחב ללא כל מגבלה.

2. סיכום

מקורות המים הנובעים וזורמים במדינתנו הינם משאב טבע ייחודי שאין שני לו, הללו מהווים פינת נופש ומרגוע לציבור הרחב וחלק בלתי נפרד מנוף המולדת, לפיכך זכו מקורות המים למעמד מוגן וייעודם לטובת הציבור הוכר במספר רב של חוקים אשר נידונו בהרחבה. כחלק מהכרה זו ניתן לציין את סיווגם של מקורות המים כקניין הציבור, הקבוע כאמור בסעיף 1 לחוק המים, כסעיף הפורס את ההגנה הרחבה ביותר על "משאבי הטבע הכחולים", עת הוא מכניסם תחת סככת הקניין החוקתית

של סעיף 3 לחוק - יסוד: כבוד האדם וחירותו. מעמד זה אף הוכר בפסיקות לא מעטות מטעם בית המשפט העליון, וביניהן פסיקת בית המשפט בבג"ץ החופים כאמור, שם נקבע כי משאבי הטבע הינם נחלת הכלל ולציבור זכות טבעית ליהנות מהם.

ברם, על אף ההגנה הסטטוטורית, ואף ההלכתית, לה זוכים מקורות המים בדין הישראלי, חקיקה לחוד ומציאות לחוד - מקורות מים רבים במדינת ישראל סבלו ועודם סובלים ממגבלות ואף חסימות גישה מלאות. וכך, בניגוד לכל דין, במקורות מים רבים במדינת ישראל מקדמים את פני המבקרים גדרות, מחסומים ושערים אשר נועדו למנוע את זכות הציבור למעבר חופשי.

הצגנו כאן את השינוי שחל בסוגיית הגישה לחופי הים והכנרת לאור המאבק הציבורי הרחב שהתקיים במדינה לפני כעשור וחצי, ולצד זאת ביקשנו להאיר את שעוד נותר לשנות ולתקן בכל הנוגע לזכות הגישה של הציבור למקורות המים. הפגיעה בזכות הגישה האמורה לעיל עודנה קיימת, וכך על אף שהמעיינות והנחלים מהווים אף הם מקורות מים במעמד זהה לחופי הים והכנרת, הרי שמצבם הלכה למעשה שונה בתכלית, וניכר, כפי שהובהר, שבשונה מהחופים - מקומם של המעיינות והנחלים הושמט מהשיח ומהמאבק הציבורי בנושא.

החוסר בחקיקה ספציפית העוסקת במעיינות ובנחלים, וכן מיעוט האכיפה המוקצה להגנת מעמדם, הותיר את מקורות המים הללו נתונים לשליטתם והשתלטותם של גורמי כוח שונים המבקשים להרוויח מהפקרתם, ולקבוע בעצמם, תוך ניכוס פיראטי של משאבי הטבע, את דרכי הגישה לקניין הציבור. אין עוררין כי פגיעה זו, כפי שהצגנו לעיל, איננה עומדת במבחני פסקת ההגבלה,²⁸ ולפיכך היא מהווה פגיעה חוקתית, זאת הן מתוקף הפגיעה הנוצרת בחופש התנועה, והן מתוקף הפגיעה הנוצרת בזכות הקניין, שתי זכויות יסוד החוסות תחת חוק - יסוד: כבוד האדם וחירותו. כמו כן, המקרה של נחל האסי ממחיש את התמשכותה של הפגיעה במקורות המים הציבוריים, וחושף את הצורך להמשיך ולעסוק בסוגיית גישת הציבור למשאבי טבע מסוג זה. תמונת המצב המצטיירת מוליכה אל המסקנה לפיה, טרם באנו אל המנוחה ואל הנחלה, השינוי שחל בסוגיה הנידונה בחופי הים התיכון והכנרת הוא אכן משמעותי, והישגיו - אינם רק טיפה בים, כתוצאה מניהולו של מאבק חריף זה אכן נפתחו לציבור חופי ים רבים, אולם לשם פתיחתם המורחבת של כלל מקורות המים בפני הציבור, כפי ייעודם, נדרש מאבק הגישה לחופים להיות חוליה בשרשרת שטרם באה אל קיצה.

לפיכך, ולשם ההתקדמות הנדרשת בסוגיה הנידונה, מתבקשת הסקת מסקנות מאותו מאבק מוצלח שהתחולל ביחס לחופי הים התיכון והכנרת, תוך אימוץ חלק מן הכלים אשר יהיה בהם בכדי להביא אף לפתיחתם של מעיינות ונחלי הארץ בפני הציבור. ההצעות שהועלו כאן - חקיקה ספציפית להגנת המעיינות והנחלים, להסדרת השימוש בהם, הגברת האכיפה, שימוש במנגנון פיצוי ללא הוכחת נזק וקביעת חובת

פירוט דרכי הגישה של הציבור למקורות המים בתסקיר ההשפעה על הסביבה, עשויות להתפרש, ואף להתבצע, כשלבבים נפרדים העומדים בפני עצמם, אולם, דעתנו היא כי יש לבצעם כמכלול, דהיינו כמהלכים התומכים זה בזה, נשענים האחד על רעהו ומהווים צעדים משלימים, מבחינה חוקית כמו גם הלכה למעשה, לשינוי המצב הרווח כיום ולהרחבת ההגנה המוקנית למקורות המים ולזכויות הציבור בהם ככלל, ובמעיינות ונחלי הארץ בפרט.

לבסוף, אנשי חומה ומגדל, חברי קיבוץ ניר דוד, היו חלוצים ופועלים יהיה לעד פרק חשוב בתולדות המפעל הציוני. עם זאת, ככתוב בפסוק "חלוצים תעברו לפני אחיכם". היינו, בואם של אחיכם אחריכם אינו מעמסה או נטל, אלא תוצאה צפויה ואף נשגבת של פעולת החלוצים.